

UOT: 94.(479.24).

KBT: 63.5 -36

MJ № 129

XX əsrin əvvəllərində erməni vandalizmi

Kamina Məmmədova*

Sevda Yusifova**

Abstrakt. XX əsr erməni vəhşiliyinin Azərbaycan türklərinə qarşı olan açıq təzahürü ilə başladı. Xristian himayədarlarının köməyi ilə Qafqazda məskunlaşan ermənilər tezliklə “*Böyük Ermənistan*” xülyalarını reallaşdırmaq yolunu tutdular, bu torpaqlarda öz dövlətlərini yaratmaq siyasətlərini gücləndirdilər. Əsrin əvvəlində çar Rusiyasının fıtvası ilə ilk böyük qarşıdurma yarandı və hadisələr milli zəmində qırğına gətirib çıxardı. İlk iyirmi il ərzində ermənilər qısa fasilələrlə mütəmadi olaraq azərbaycanlı türklərə qarşı soyqırım həyata keçirdilər, eyni zamanda azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarından qovaraq bu yerləri erməniləşdirməyə nail oldular. Ermənilər bolşeviklərin köməyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına öz respublikalarını yaratdılar, Azərbaycanın daxilində muxtar vilayət statuslu qan çanağı qurdular, vaxtaşırı yeni-yeni əraziləri Azərbaycandan qopararaq bu yerlərdə yaşayan azərbaycanlıları deportasiyaya məruz qoydular. Əsrin ilk 40 ili ərzində ermənilər azərbaycanlılara qarşı dünyada analoqu olmayan vəhşiliklər törətmişlər.

Açar sözlər: soyqırım, deportasiya, vandalizm, köçürmə

1. Giriş

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən vəhşiliklərinin ssenarisi ermənilərin hələ XIX əsrin sonunda Şərqi Anadoluda törətdikləri vandalizmdə əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanırdı. XIX əsrin 80-ci illərində Avropa dövlətlərinin səyləri nəticəsində gündəliyə çıxarılan “erməni məsələsi” sonralar Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyət vermək və müstəqil Ermənistan dövləti qurmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdir. N.Şavrov

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, (məsul müəllif)

ADNSU-nun “Humanitar fənlər” kafedrasının dosenti; Bakı, Azərbaycan

E-mail: kmamedova1962@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9955-6812>

** ADNSU-nun “Humanitar fənlər” kafedrasının baş müəllimi; Bakı, Azərbaycan

E-mail: sevda.yusifova@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2605-9997>

Məqaləyə istinad: Məmmədova, K., & Yusifova, S. [2022] XX əsrin əvvəllərində erməni vandalizmi. “*Metafizika*” jurnalı, 5(3), səh.22-42.

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 03.08.2022

yazırdı ki, 1896-cı ildə Zaqafqaziyada 900 min, 1908-ci ildə 1mln.301min erməni yaşamışdır. Deməli, 1896-1908-ci illərdə Zaqafqaziyaya 400 min erməni köçürülmüşdür-Türkiyədən Zaqafqaziyaya yarım milyon erməni gəlmişdir. Həmin vaxtlar törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin, muzdlu qatillərin payına düşürdü. Ermənilər bütün sahələrdə öz qara əməllərini davam etdirirdilər.

Ermənilər havadarlarının maddi və hərbi-siyasi dəstəyi ilə XIX-XX əsrlərdə müəyyən mərhələlərlə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və soyqırımlar törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər Erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının maddi və mənəvi qida mənbəyi rolunu erməni kilsəsi məharətlə oynayır. Həmin soyqırımların ilk mərhələsi 1905-1906-cı illəri əhatə edir. Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar etmiş, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəmişlər-həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Tarixə ilk olaraq *“erməni-müsəlman qırğınları”* kimi düşən bu qanlı faciələri hüquqi-siyasi baxımdan azərbaycanlılara qarşı soyqırım adlandırmaq onun mahiyyətinə tam uyğun gəlir. Terminologiya kimi “soyqırım”, yaxud “genosid” anlayışı BMT-nin Baş Məclisinin 1946-cı il 11 dekabr tarixli qətnaməsində tətbiq olunmağa başlamış, həmin qurumun 1948-ci il 9 dekabr tarixli konvensiyasında isə genosid siyasətinin qarşısının alınması və ona görə cəza müəyyənləşdirilmişdir.

2.Ermənilərin planlı şəkildə həyata keçirdikləri vəhşiliklər

Rusiyanın hakim dairələri 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişaşlarından öz məqsədləri üçün istifadə etməklə ikili oyun oynamışdılar. Çar məmurları Qafqazda güclənən narazılıq dalğasının hökumət əleyhinə istiqamətlənəcəyindən qorxduqlarından, ermənilərin törətdikləri qırğınlara biganə qalmış, bəzi hallarda isə onların tərəfini saxlamaqla hər iki tərəfin gücünün etnik toqquşmalara sərf edilməsinə nail olmuşdurlar. 1905-ci il fevralın 6-da Bakıda bir nəfər azərbaycanlının ermənilər tərəfindən öldürülməsi ilə başlanan erməni-müsəlman qırğınları Qafqazın varlı ermənilərinin yaşadığı şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdir. Ermənilər Bakıda öz milyonlərinin köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Zaqafqaziyadan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Ermənilər fevralın 21-23-də İrəvanda qırğınlar törətmişdirlər-onların məqsədi İrəvan və onun ətraf kəndlərini müsəlmanlardan təmizləmək,

İrəvandan Naxçıvana qədər yol boyu yerləşən müsəlman kəndlərini dağıtmaq, İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni birləşdirmək kimi alçaq xəyallardan ibarət idi. Mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında müsəlman gənclərinə hücumu ilə İrəvanda qırğınlar başlanır. Mayın 31-də İrəvanda qırğınlar dayandırılsa da, ermənilər ətraf müsəlman kəndlərinə hücum etməyi qərara alırlar-həmin axşam ermənilər Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum edirlər. İyunun 2-də 10 min nəfərlik erməni alayı Məngüs kəndinə hücum edir-dağılmış 12 müsəlman kəndinin əhalisi Təzəkəndə qaçır. Ermənilər iyunun 3-də Güllücə kəndinə hücum edirlər. Silahsız əhali Tutıyə, Damagirməz, Kamal kəndlərinə qaçır. Qırğınlar 18 gün davam edir. İyunun 3-də Abaran, Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropol erməniləri Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzasının Üşü kəndinə hücum edir, iyunun 8-də müsəlmanlar kəndi tərk edirlər. İyunun 9-da ermənilər Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Ənkirsək, Təkiyə kəndlərini dağıdır, iyunun 10-da isə Eçmiədzində daha 10 kənd dağıdılır.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali 313176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra- yəni 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdır. Deməli, 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Ermənilər təkcə 1906-cı ilin avqust ayında Zəngəzur qəzasında Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Daşnov, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu-Şəbədək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Cuman, İyilli-Sənalı, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Bucağıq və başqa kəndləri yerlə yeksan etmiş, azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım törətmişdirlər.

1905-1906-cı illər qırğınları planlı şəkildə, azərbaycanlıların milli və dini mənsubiyyətlərinə görə, etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirildiyi üçün soyqırım mahiyyəti daşıyır. 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri və o dövrdə “milli qırğınlar” kimi tarixə düşən cinayətlər də soyqırım kimi xarakterizə edilir. 1988-1993-cü illərdə ermənilər yenə də havadarlarının köməyi ilə Dağlıq Qarabağda və onun ətraf rayonlarındakı ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirmişlər. 1905-1906-cı illərdə Rusiyada baş verən iğtişaslardan fərsət kimi istifadə edən ermənilər İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ istiqamətində və Qazax-Gəncə istiqamətində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz və

Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax, Ərəş qəzalarında, Tiflis şəhərində kütləvi qırğınlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər-yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları, məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

1905-1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin əsərləri mövcuddur:erməni müəlliflərindən A-do “Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla” əsərində, S. Zavaryanın “Qarabağın iqtisadi şəraiti və 1905-1906-cı illər açlığı”, İ. Alibekovun “Yelizavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında” əsərlərində 1905-1906-cı illər qırğınlarının mahiyyəti təhrif edilsə də, bu əsərlər faktoloji baxımdan tədqiqatçılara xeyli material verirlər. A-do öz əsərində 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 12 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı) və 7 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) baş verən qırğınlar barəsində xronoloji ardıcılıqla məlumat verir-o, baş verən hadisələrin şərhindən öncə hər bir qəza və yaxud şəhər haqqında topoqrafik təsvir və həmin dövrün siyahıyaalmalarının nəticələrinə istinadən statistik məlumatlar verir. Müəllif bu əsərdə özünün subyektiv mülahizələri əsasında erməni-türk qırğınlarının baş verməsi səbəblərini və nəticələrini göstərir-o yazır ki, bəzi erməni ziyalıları erməni-türk toqquşmalarının səbəbini tarixin ötən əsrlərində axtararaq irqi düşmənçilikdə görsələr də, əslində, belə toqquşmalar keçmiş zamanlarda olmamışdır. Digər bir qrup erməni ziyalıları isə bu toqquşmaların türk millətinin yıxıb-dağıtmaq psixologiyasından qaynaqlandığını iddia etdiklərini qeyd edirlər. A-do türk ziyalılarının mövqeyini işıqlandıraraq yazır ki, onlar hesab edirlər ki, qırğınların bütün baiskarı erməni komitəçiləridir. Eyni zamanda, onlar bir qrup erməni və ermənipərəst yazarları təqsirləndirirlər ki, onlar erməni kütləsində türklərə qarşı nifrət aşılayırlar. Digər bir mülahizənin – iqtisadi bərabərsizlik üzündən qırğınların baş verməsi mülahizəsini A-do əsassız hesab edir-belə ki, erməni burjuaziyası tərəfindən istismar olunan türklər, türk ağaları və bəyləri tərəfindən istismar olunan erməni kəndlisinin

üzərinə hücum etməz. A-do öz əsərinin sonunda 1905-1906-cı illərdə baş vermiş qırğınlar zamanı Cənubi Qafqazın 7 şəhərinin böyük dağıntılara məruz qaldığını, 12 qəzada 252 kəndin yandırıldığını və viran qoyulduğunu, 100 min ailənin qəzalardan, bir neçə min nəfərin şəhərlərdəki ev-eşiklərindən didərgin düşdüyünü, 10 min nəfərin məhv edildiyini göstərir. A-donun verdiyi statistik məlumatlar göstərir ki, 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində İrəvan quberniyasında mövcud olmuş 1301 kəndin 959-da, Zəngəzur qəzasında mövcud olmuş 406 kəndin isə 314-də türklər yaşamışlar. O dövrdə təkcə İrəvan quberniyası və Zəngəzurda mövcud olmuş 1273 türk kəndindən bu gün, Naxçıvan qəzası istisna olmaqla bütün kəndlər azərbaycanlılardan təmizlənmişdir. Deməli, həmin ərazilərdə 1905-1906-cı illərdən başlayaraq silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdir ki, bu da mahiyyətə soyqırım deməkdir.

S.Zavaryan öz əsərində Qarabağ və Zəngəzurda müsəlmanların ermənilərə nisbətən böyük torpaq mülkiyyətçiləri olduqlarını qeyd edir-onun məlumatına görə, Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 (cəmi 75 kənd) müsəlman kəndi dağıdılmışdır.

İtalyan tarixçisi Luici Villari 1906-cı ildə Londonda çap etdirdiyi “*Qafqazda alov və qılınc*” əsərində İrəvan şəhərinin 28 min nəfər əhalisindən yarısının, Naxçıvanın isə əhalisinin dördüdə üçünün türklərdən ibarət olduğunu yazır-müəllifin o dövrdə İrəvanda mövcud olmuş, lakin sonralar yer üzündən silinmiş böyük Göy məscid, Sərdar sarayı və digər tarixi-memarlıq abidələri, İrəvan bağları haqqında geniş təsviri məlumatlar verməsi İrəvanın tipik Azərbaycan şəhəri olması haqqında dolğun təəssürat yaradır.

Sovet hakimiyyəti illərində yazılan əsərlərdə 1905-1906-cı illər qırğınlarının səbəbkarı kimi, birtərəfli olaraq çar Rusiyası hökuməti göstərilmiş, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına silah gücünə, kütləvi qırğınlar və soyqırım törətməklə yiyələnmək sahəsindəki fəaliyyətləri örtbasdır edilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yazdıqları əsərlərdə qırğınlar haqqında daha obyektiv məlumat verilmişdir.

N.Şavrov “*Novoya ugroza russkomu delu v Zakavkazye: predistoriya i rasprodajı Muqani inorodtsami*” əsərində yazır ki, 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900000, 1908-ci ildə 1301000 erməni yaşamışdır. Deməli, təkcə bu dövrdə Cənubi Qafqaza 400000 erməni gəlib yerləşmişdir. 1908-ci ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi polis departamentinin sənədlərində (bu sənəd 1990-cı ildə Bakıda “*Daşnaki (iz materialov departamenta politsii)*” adı ilə çap edilmişdir) göstərilirdi ki, Türkiyədən Cənubi Qafqaza yarım milyon

erməni gəlmişdir. “Novoya vremya” qəzetinin İrəvan üzrə müxbiri Qriqoryevin verdiyi məlumata görə, törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin, müddətli qatillərin payına düşürdü.

Birinci dünya müharibəsi illərində Qafqazda yaşayan ermənilərdən ibarət könüllü silahlı dəstələr təşkil edilir, onlar nizami ordunun tərkibində deyil, türk qoşunlarına arxadan zərbə vurmaq üçün təlim-məşqlər keçirirdilər. Könüllü dəstələr xaricdə hazırlanır, Rusiyanın rəsmi dairələrinin köməyi ilə indiki Ermənistan ərazisinə çıxarıldı- ilk vaxtlar erməni könüllüləri sırasında 2500 nəfər, sonralar 6000 nəfər olmuşdur. Rusiyanın dəmiryol naziri 1915-ci il noyabrın 15-də xarici işlər naziri S.Sazonova Bolqarıstandan erməni könüllü dəstələrinin pulsuz olaraq Qafqaza gətirilməsi və onların türklərə qarşı vuruşacağı bildirmişdir. Fransadan, Amerikadan və digər ölkələrdən minlərlə erməni könüllü olaraq Qafqaza gəlmişdir. Erməni könüllülərinin köməyi ilə rus ordusu mayın 14-də Vanı tutmuş, iki gün ərzində yerli müsəlman əhalisini kütləvi surətdə qırmış, rusların himayəsi altında Vanda erməni hökuməti qurulmuşdur-müharibənin əvvəlində vilayətdə ermənilər 42,3 faiz, yəni 33789 nəfər təşkil etmişdir. Türkiyə hökuməti məcburiyyət qarşısında qalıb ermənilərin türk ordusuna arxadan zərbəsinin qarşısını almaq məqsədilə müharibə rayonundan erməniləri ölkənin içərilərinə köçürmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Hər cür hazırlıqdan sonra, mühafizə dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 28-də köçürmə işlərinə başlanmışdır. Ermənilər hər il aprelin 24-nü “*genosid günü*” kimi qeyd edərək iddia edirlər ki, guya həmin dövrdə türklər 1,5 milyon ermənini qırmışlar. Əslində isə həmin gün sadəcə olaraq İstanbulda və digər şəhərlərdə türklərə qarşı xəyanət edən erməni təşkilatlarının təcili olaraq bağlanması, onların rəhbərlərinin həbs edilməsi və sənədlərin ələ keçirilməsi haqqında daxili işlər naziri əmr vermişdir. Bundan sonra 2345 erməni xəyanətə görə həbs edilmişdir. Ermənilər aprelin 24-nü ona görə “*genosid günü*” kimi qeyd edirlər ki, köç haqqında qərardan sonra onların “*Qərbi Ermənistan*” yaratmaq istədikləri 6 vilayətdə-Ərzurum, Van, Bidlis, Xarput, Diyarbəkir, Sivas-əvəz də azlıq təşkil edən ermənilərin sayı minimuma endirilmişdir, yəni onların “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq iddiaları puça çıxmışdır. İstər indiki Ermənistan ərazisində, istərsə də Türkiyə ilə sərhədboyu ərazilərdə erməni quldur dəstələrinin özbaşınalıqları, qətl və qarətləri haqqında Rusiyanın rəsmi dairələrinə müntəzəm olaraq məlumat göndərilirdi.

Birinci Dünya Müharibəsindən, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını

azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı-minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmış, milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər. Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart faciəsinin tədqiqi məqsədi ilə fəvqəladə istintaq komissiyasının yaradılmışdır-komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı, dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı-bu azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğal proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi.

1919-cu ildə Paris sülh konfransında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin memorandumunda İrəvan quberniyası (bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, Yeni Bayazid, Eçmiədzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxil edilmişdi) Azərbaycanın keçmiş inzibati-ərazi bölgüsü kimi təqdim edilmişdir. Digər tərəfdən, 1914-1918-ci illərdə Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınların ən qaynar bölgəsindən olan Agbaba nahiyəsinin əksər və Şörəyel nahiyəsinin bir hissəsi 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Ermənistan ərazisinə qatılmışdır. Bütün bunlara görə, indiki Erəmnistan ərazisində ermənilərin törətdikləri qırğınlardan bəhs edərkən Qars vilayətində törədilən qırğınlardan bəhs etməmək mümkün deyildir. 1914-cü ildə rus-türk müharibəsində Körpüköy ətrafında rusların məğlubiyyətindən sonra yerli türklərin 37 illik rus-erməni əsarətindən qurtaracaqlarına ümidləri artmışdır. Qısa müddətdə Qars vilayətində 82, İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndi yandırıldı, əhalinin bir hissəsi qırıldı, qalan hissəsi isə didərgin düşdü. İrəvan quberniyasından olan qaçqınların sayı 80 min nəfəri keçirdi.

1918-ci il mayın 15-də türk qoşunları Gümrünü azad etdikdən sonra iki istiqamətdə - İrəvan və Qaraisə (Kirovakan) irəliləməyə başlayırlar. Mayın 28-də Hamamlı (Spitak) və Qaraisəni azad edirlər. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldıqdan sonra əvvəlcə Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan edir. İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km, əhalisi isə

321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Yeni-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördə biri, Aleksandropol qəzasının dördə biri daxil idi. Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi Birinci Dünya Müharibəsinə qədər ermənilərin İrəvan quberniyasında kompakt yaşadıqları ərazilərlə məhdudlaşdı. Birinci Dünya Müharibəsi zamanı rus və erməni hərbi birləşmələrinin Şərqi Anadolunu işğalı nəticəsində həmin ərazidən 800 min nəfər müsəlman qaçqın düşmüşdür. Müharibənin sonunadək Qafqazdan 400 mindən artıq müsəlman onların cərgəsinə əlavə olmuşdur. Şərqi Anadoluda milyondan artıq müsəlman- o cümlədən ən azı 130 min Qafqazdan olan müsəlman qaçqınlar qırılmışdır. Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründə türklərə qarşı soyqırım daha geniş vüsət almış, onların yaşadıqları ərazilər demək olar ki, bütünlüklə xarabazarlıqə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Bu müddət ərzində erməni quldur dəstələrinin həmin qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı güc işlətmək siyasəti bir an da olsun belə kəsilmir, hərdən səngisə də, sonra daha yeni qəddarlıqlarla təkrar olunurdu. Hündür dağ bölgəsində yerləşən bu qəzanın demək olar ki, əlaqələri Şuşa qəzası ilə tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə qismən kəsilmişdir. Müsəlman kəndləri tək-tək erməni kəndlərinin aralarında qaldıqlarına və bir-biriləri ilə əlaqə saxlamaq üçün yalnız erməni kəndlərindən istifadə etməyə məcbur olduqları üçün ilk gündən özlərinin bu üstün vəziyyətini hiss edən ermənilər həmin qəzada üstünlüyü öz əllərinə almışdılar. Qəzanın müsəlman əhalisinin Azərbaycanın başqa əyalətlərinə nisbətən vəziyyəti bir də ona görə pisləşmişdir ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı bu qəzada general Andranikin çox yaxşı təşkil edilmiş erməni əsgərlərindən ibarət nizami qoşunları da var idi. Andranik öz ətrafında nizami qoşun və erməni quldur dəstələrini cəmləşdirərək Ermənistan Respublikası hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər - guya bu qəza Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın demək olar ki, bütün dünyadan təcrid olunmuş və çox zəif silahlanmış əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd edir. Buna görə də ermənilər həmin əhaliyə qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirlər. Öz respublikalarının ərazisini genişləndirməyə cəhd edərək ermənilər müsəlmanlara aman vermirdilər. Hətta müsəlmanlar könüllü olaraq öz doğma ocaqlarını tərk etdikdə belə ermənilər onların kəndlərini yandırır, özülünə qədər dağıdır, əhalini görünməmiş vəhşiliklərlə qətlə yetirir, onların

mal-heyvanlarını sürüb aparır, əmlaklarını müsadirə edir, onların torpaq sahələrini zorla ələ keçirib əkirdilər.

Sisyan mahalının birinci polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, ikinci polis sahəsində olan kəndlərin əksəriyyəti, üçüncü, dördüncü və beşinci polis sahəsindəki müsəlman kəndlərinin isə çox hissəsi məhv edilmişdir. Bəzi kəndlər ümumiyyətlə yer üzərindən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən əkin üçün şumlanmışdır. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqını qismən dördüncü polis sahəsində, qismən də Cəbrayıl qəzasında özlərinə sığınacaq tapmışlar.

Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silinmişdir. 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə tam olmayan məlumata görə təkcə Zəngəzur qəzasında 10068 azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir.

Vaqudu kəndində erməni əsgərlərinə paylanmış və zorlanmış 15 nəfər gözəl azərbaycanlı qızları namussuzluq əzabına dözə bilməyərək özlərini öldürmüşlər. Kənddə 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapır və güman edirlər ki, ermənilər müqəddəs yer olan məscidə dəyməzlər-erməni vandalları əvvəlcə məscidə əl bombaları atır, sonra isə ona od vuraraq adamlarla birlikdə yandırırırlar. Şəki kəndinin küçələrində döşləri kəsilmiş qadın və iki yerə şaqqalanmış uşaq meyitləri atılıb qalmışdır. İrmişli kəndini talan edərkən ermənilər südümər uşaqları süngülərə taxaraq göyə qaldırır, öldürülənlərin meyitləri tikə-tikə doğranırdı. Aqudi kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edirlər, bundan imtina edən qadınların döşlərini kəsir körpə uşaqların ağzına soxurdular. Çullu kəndində ermənilər yorğan-döşəkdə xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qılıncla doğramışlar. Bağırbəyli kəndində ermənilər 7 nəfər azərbaycanlıyı bir evə yığıb evlə birlikdə diri-diri yandırmışlar. Müsəlmanlar kəndində meyitlərin əli, ayağı, başı kəsilmiş və o qədər eybəcər hala salınmışlar ki, bilmək olmurdu ki, həmin əzalar hansı meyitə məxsusdur. Qatar kəndində Məşədi Qələndərin üzərinə ermənilər neft tökərək diri-diri yandırmışlar. Həmin kənddə ermənilər Kərbəlay ı Allahverdinin əl-ayağını bağlayaraq qoyun kimi boğazından kəsmişlər. Vartanazur kəndində ermənilər xüsusilə çox uşaq və qadını xəncərlə doğramışlar. Bu göstərilənlər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin cüzi bir hissəsi idi. Bu cür və bundan daha dəhşətli vəhşiliklər ermənilərin dağıtdıqları bütün kəndlərdə təkrar olunurdu. Lakin təəssüflər olsun ki, o kəndlərin çoxunda bu vəhşiliklərin şahidləri belə qalmamışdır.

Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yay və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə cəllad Andranikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir. Zəngəzur

qəzasının müsəlman kəndlərinə hücum etmiş erməni quldur dəstələrinin başçıları və bu dəstələrin yüzrlərlə üzvləri şahidlər tərəfindən tanınmışlar. Onlardan Gorus şəhərindən Nikolay Osipov, Simon Mimmov, Darabas kəndindən - Şamir Şahnazarov, Meğri kəndindən David Arşak, Matevos Maçiants, Kəvər kəndindən Hamazasp, Xotanan kəndindən zabit Avanes Ter-Petrosov, Araazur kəndindən Sumbat Melik-Stepanov və onlarla başqaları idi.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, 10 minlərlə iribuynuzlu mal-qara və 100 minlərlə xırdabuynuzlu qoyun-keçi ermənilər tərəfindən sürülüb aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti üçün zəmi kökündən məhv edilmişdir. Qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçıb dağılmış əhalisinə ermənilər tərəfindən o vaxtın qiymətləri ilə 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

1918-ci ilin avqustunda İgdir və Eçmiədzin qəzalarında azərbaycanlıların qırğını Dronun rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Onun göstərişi ilə bu regionda azərbaycanlıların 60-dan çox kəndi dağıdılmış, yandırılmış, əhalisinə qarşı ən sərt tədbirlər görülmüşdü. Çəmbərəkənd (Krasnaselo) rayonunun Ağbulaq, Ardanış, Bəriyabad, Qaraqaya, Əmirxeyir, Yanıqtəpə, Gölkənd (Qaraqoyunlu), Toğluca, Çaykənd, Cıvıxlı, Cil, Şorca və başqa kəndlərə hücum etmiş Andranikin quldur dəstəsi əhalini qırması, kəndi dağıtmış, xalqın var-dövlətini talan edib aparmış, əhalinin bir qisminə ağır işgəncələr vermiş, qaça bilməyənləri, qocaları, qadın və uşaqları vəhşicəsinə qılncdan keçirmişdir.

Eçmiədzin rayonunda 1918-ci ildə azərbaycanlılar sayca üstünlük təşkil etsələr də, Ayarlı kəndi bütünlüklə soyqırma məruz qalmışdır-bu kənddə həmin vaxt 700-dən çox azərbaycanlı yaşayırdı, onların əksəriyyəti işgəncələrlə qırılmış, salamat qalanlar isə didərgin düşmüş, dağlarda-daşlarda tələf olmuşlar. Qarğabazarın 800 nəfərdən çox əhalisi erməni quldur dəstələri tərəfindən işgəncələrlə öldürülmüşdür. Bu kənd talan edilmiş, dağıdılmış, binaları yandırılmışdır. Qəmərli kəndinin də başına eyni müsibətlər gətirilmişdir. Bu kənddə yaşayan 500 nəfərə yaxın azərbaycanlı əhali erməni silahlı dəstələri tərəfindən qırılmış, bir qismi isə doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Eçmiədzin rayonunun Yuxarı Qarxun, Yuxarı Türkmənli, Kiçik Zeyvə, Kürəkənli, Məmmədabad, Molla Dursun, Hacı Qara, Hacılar, Haramlı və başqa kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti 1918-ci il qırğınlarında soyqırımına məruz qalaraq doğma yurdlarından başlarını götürərək qaçmışlar. 1918-ci ilin martına qədər İrəvan qəzasının 199

azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə-yeksan edilmişdir.

1919-cu ilin axırında isə Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycana pənah gətirmişlər.

Comərdli soyqırımı 1918-ci ildə erməni quldurları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımdır-kənd Qarakilsə rayon mərkəzindən 15 kilometr aralıda- Salvartı dağının ətəyində yerləşirdi. 1918-ci ildə daşnak Andranik Ozanyanın quldur dəstəsi Qarakilsəyə qan uddurduğu vaxt onun zülmünə tuş olmuş kəndlərdən biri də məhz Comərdli idi. Əhalinin yarısından çoxu qətlə yetirilmiş, bələdan sıyrılanlar isə sıldırım dağları, qayalıqları aşaraq Naxçıvana pənah aparmışlar.

Quqark rayonunun Vartanlı kəndində 1918-ci ilin aprel ayının ortalarında iclas keçirmək adı altında azərbaycanlıları bir komaya yığırılar. Təxminən 1200-1500 adam bu komaya toplaşır. Keşiş Vahan iclası açır, bir neçə kəlmə ilə bu iki xalqın bir kənddə mehriban yaşaması haqqında fikir söyləyir. Bir qədər sonra silahlı ermənilər içəri daxil olub keşişi bayıra çıxarır, komanın qapısına bağlayaraq damından içəriyə saman qarışıq neft töküb camaatı yandımağa başlayırlar. Uşaq, qoca, qadın qışqırtısı ərsə dayanır, tüstüdən boğulanlar, özlərini itirənlər qapıya hücum çəkirlər. Əliyalın xalqın müqaviməti nəticəsiz qalır.

İrəvan yaxınlığında yerləşən Kotayk rayonu ərazisində də 1918-ci ildə erməni quldur dəstələri azərbaycanlılara qarşı geniş soyqırımı həyata keçirtdilər. 1918-ci ildə rayonda yaşayan əhali arasında azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. Avdallar, Artiz, Aşağı Qaxt, Başkənd, Bozkosa, Qayaxaraba, Qaraçala, Qaraçörək, Qızqala, Qurbağalı, Damagirməz, Dəlləkli, Əkərək, Zər, Yelqovan, Yellicə, Kamal, Kənxan, Kərpicli, Küzəcik, Göykilsə, Güllücə, Nurnus, Oxçu qalası, Təzəxarab, Çobangörükmez və s. kəndlərindən azərbaycanlı əhali böyük işgəncələrlə qovulmuşdur. Onların əksəriyyəti Andranikin və daşnak hökumətinin silahlı erməni dəstələri tərəfindən öldürülmüşdür.

3. Bolşeviklərin himayəsi ilə törədilən vəhşiliklər

1920-ci ilin aprelində “Azərbaycan” qəzeti yazırdı:

“Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır, onlardan 22 kənd apreldə dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorça, Aşağı Şorça, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu, Ağalı, B. Qaraqoyunlu, K. Qaraqoyunlu, Zərzibil, Ədli, İnəkdağ, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd,

Bala Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Qəribqaya kəndlərinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu var-dövlət hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir".

Andranikin quldur qoşununun və daşnakların 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırımı nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində yaşayan əhalinin çox böyük hissəsi, təxminən 565 min nəfəri vəhşicəsinə qırılmış, yaxud öz dədə-baba torpaqlarından qovulmuş, didərgin salınmışdır.

Erməni müəllifləri özləri bu faktı təsdiq edirlər-Z. Korkodyan "Sovet Ermənistanının əhalisi - 1831-1931-ci illər" kitabında göstərir ki, 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hökuməti qurularkən bu ərazidə 10 min nəfərdən bir qədər çox türk azərbaycanlı qalmışdır. 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. *"Türksüz Ermənistan"* siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir.

Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımı kimi faciəli bir tariximizin saxtalaşdırılması və ört -basdır edilməsini təkcə tarixi bir anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən münasibət bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxartdı: *1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Milli hökuməti devrildi, bolşevik bayrağı altında ermənilər Azərbaycanda faktiki olaraq ikinci dəfə hakimiyyəti ələ keçirdilər, nəticədə respublikada nəinki ziyalılara, hətta milli baxışlı kommunistlərə də divan tutuldu, milli adət-ənənələrimiz ayaq altına atıldı, bütün bu işlərin icraçıları ermənilər oldu; * müstəqil Azərbaycanın ən ağır probleminə və xalqın ən ağır dərdinə çevrilən Qarabağ məsələsinin əsası 20-ci illərdə qoyuldu; *bolşevik cildinə girən daşnaklar Zəngəzur torpaqlarını zorla Azərbaycandan qoparmağa nail oldular;*30-cu illərin repressiyalarında erməni xisləti üçün yaranmış fürsətdən məharətlə istifadə edildi; *1947-53-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız Ermənistandakı ata-baba torpaqlarından didərgin salındı; *1990-cı ilin Yanvar faciəsi, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımı, 1992-ci ildən başlayaraq 20 faiz torpaq itkisi erməni məkrinin, ən əsası isə mart soyqırımının unudulmasının bilavasitə nəticəsidir; *1918-ci ilin martında

erməni vəhşiliyindən canını qurtarıb Bakını tərk edən soydaşlarımızın qaçqın həyatı qan yaddaşımıza həkk olunsaydı, fikrimizcə, bu gün biz, bir milyon insanı qaçqınlıq taleyini yaşamağa məcbur edən erməni məkri qarşısında aciz qalmazdıq. Ü.Hacıbəyovun 1919-cu ildə mart soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar yazdığı “31 mart” adlı məqaləsindən bu gün üçün də aktuallığını saxlayan bir fikri xatırlamaq yerinə düşər:

“Bugünkü vəzifəmiz o, qara günləri yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an hər şeyə hazır olmalıyıq. Borcumuz bu vətəni gələcəkdə hər cür təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şərəflə yaşatmağa çalışmaqdır”.

1918-ci ilin yayında və payızında hücum edən erməni qatillərinin çoxlarının adları məlumdur-munlərlə müsəlman kəndləri viran qoyulmuş, talanmış, on minlərlə iribuynuzlu mal-qaranın, bir neçə yüz min qoyunun qovulub aparılması, bağların, əkinlərin məhv edilməsi müsəlmanların iqtisadi vəziyyətinin kökündən laxlamasına gətirib çıxarmışdı, əhali dilənçi kökünə düşmüş, kəndlərdən qaçan əhalinin sayı 50.000 nəfəri ötmüşdür-dəyən ziyanın ən minimum məbləği milyard manatdan çox olmuşdur.

1920-ci ilin yanvarın ortalarında Paris sülh konfransı ölkələri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə əlaqədar olaraq ermənilər Zəngəzurdə daha da fəallaşırırlar-baş verən bütün hadisələrin bilavasitə təşkilatçısı məhz Ararat Respublikasının özü idi. Erməni millətçilərinin Zəngəzurdəki dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi-azərbaycanlı əhali arasında ümitsizlik doğururdu. Bu çətinliklər aradan qaldırılaraq qəzanın əhalisindən ayrı-ayrı müdafiə dəstələri yaradılaraq Abdallardan Zəngilana qədər cəbhə boyu xəttində yerləşdirilmişdir. Öz təcavüzkarlıq niyyətindən əl çəkməyən Ermənistan daşnak hökuməti Zəngəzura əlavə silahlı qüvvələr göndərməklə burada hərbi əməliyyatları yenə də qızıdırırdı.

1920-ci il aprelin 27-də XI Qızıl ordunun Azərbaycanı işğal etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün AXC hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin etmək üçün gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Ermənistan sovetləşən kimi heç bir qeyri-şərtsiz həmin ərazilər Sovet Ermənistanına bağışlandı. 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzurun heç bir qeyri-şərtsiz Ermənistana verilməsi ilə mənfur Z.Balayanın “Ocağ”ında deyildiyi kimi “Türkün ürəyinə çalınmış paz” onsuz da iki yerə parçalanmış Azərbaycanın şimal hissəsini yenidən bölüb iki yerə ayırdı. Bu məsələnin tamamilə öz xeyirlərinə həll olunduğunu hiss edən ermənilər müvəqqəti sakitlik yaratmaq üçün Zəngəzurdən qovulmuş azərbaycanlı əhalinin geriye, öz yurd-yuvalarına qayıtmalarına etiraz

etmirlər. Ancaq sonrakı hadisələr göstərdi ki, bu razılıq müvəqqəti idi. Bütün vasitələrdən istifadə edən ermənilər bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıları sıxışdıraraq azaltmış, 1980-ci illərin axırlarında M. Qorbaçovun bədnam "yenidənqurma" siyasətindən məharətlə bəhrələnərək onları son nəfəslərinə qədər əzəli və əbədi torpaqları olan Zəngəzurdan qovmuşlar.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan və Azərbaycanla Gürcüstan respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxmışdır. Həmin ərazilərin bəzilərinə mübahisələr dinc yolla, yəni əhalinin öz müqəddaratını azad təyinetmə prinsipi ilə həll edildiyindən silahlı müdaxiləyə ehtiyac qalmamışdır. Əksər hallarda isə Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri məsələni silah gücünə həll etməyə cəhd göstərdiklərindən, problemin həlli daha da kəskinləşmişdir. AXC-nin mübahisəsiz ərazisi 97297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44371,29 kv.km, Zaqatala quberniyasında 3992,54 kv.km., İrəvan quberniyasında 9858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanla Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7913,17 kv.km, Tiflis quberniyasında 8685,30 kv.km) olmuşdur. AXC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113895,97 kv.km olmuşdur. Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası öz mübahisəsiz ərazilərindən Moskvanın təzyiqi ilə müxtəlif dövrlərdə təqribən 10 min kv.km ərazisini Ermənistan və Gürcüstana verməyə məcbur olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziya respublikaları arasında mövcud olmuş ərazi mübahisələri olduqca mürəkkəb xarakter almışdır. Bu münaqişələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, mübahisəli ərazilərin etnik müsəlman əhalisi bir qayda olaraq, zərər çəkən tərəf olmuş, qonşu respublikalar, xüsusən də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qalmışdır. 1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bayaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdür.

1918-ci ilin mayında əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdir. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdir. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdir. 1918-ci il

iyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km. çatırdı və Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olmadığını bildirmişdir. Lakin Şərqi Anadoluda qırğınlar törətdikdən sonra türk qoşunlarının önündən qaçan erməni silahlı qüvvələri general Andranikin komandanlığı altında Gümrüdən Qaraisəyə, oradan Dilican dərəsinə və Göycəyə, sonra Naxçıvana, oradan da Zəngəzura adlayaraq, həmin ərazilərdəki müsəlman kəndlərini viran qoymuşdur. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngəzurdan Qarabağı təhdid etməsi Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanaraq Andranikin qüvvələri ilə qovuşmaq, Qarabagla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisinin silah gücünə qovaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər. Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bayazid qəzasının Göycə nahiyyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdur. Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaları üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdir. Erməni silahlı qüvvələri Göycəni darmadağın etdikdən sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Gorus nahiyyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdirlər.

Ermənistan hökumətinin 1918-ci ilin oktyabrında Qazax qəzasının Karvansara nahiyyəsinə (indiki İçevan) öz nümayəndəsini təyin etməsi və silah gücünə həmin ərazinin idarə etməyə başlaması da Azərbaycan hökumətinin narazılığına səbəb olmuş, buna qarşı etirazını bildirmişdir. Azərbaycan hökuməti Ermənistanla münasibətləri sivilizasiyalı yollarla nizama salmaq, milli münaqişələrə və silahlı toqquşmalara son qoymaq, ərazi iddialarını ədalətlə həll etmək, qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın əvvəllərində Məmməd Xan Təkinskini Ermənistana daimi nümayəndə təyin etmişdir. 1918-ci ilin payızında Azərbaycan tərəfi sülh konfransı keçirmək üçün Ermənistan hökumətinə dəfələrlə müraciət etsə də, əks tərəf bu təklifə etinasız yanaşmışdır. Ermənistan tərəfi silah gücünə Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri hesabına öz ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdur. Lakin İrəvan quberniyasının Vedibasar və Zəngibasar nahiyyələrində, Şərur-Dərələyəz qəzasında yerli müsəlman özünümüdafiə dəstələrinin erməni silahlı qüvvələrinə vurduğu sarsıdıcı zərbələr, gürcü qüvvələrinin Borçalı və Lorida əks hücumları Ermənistanı sülh danışıqlarına getməyə məcbur etmişdir. Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrinin Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş dövlətlərin

Ali komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bunula da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək, o şərtlə neytral zona yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanmış olsun. 1919-cu il noyabrın 23-də ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının Baş nazirləri Tiflisdə görüşmüşdülər. Həmin görüşdə Ermənistan hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün öz qoşunlarını zəbt etdiyi Zəngəzurdan çıxarmağı öhdəsinə götürmüşdür. Lakin Ermənistan hökuməti Zəngəzurda işğal edilmiş yaşayış məntəqələrindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması haqqında verdiyi vədin əksinə olaraq, 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsində 48 kəndi, 4-cü sahəsində isə 3 kəndi darmadağın etmiş, yerli müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdur. 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin rəsmən tanınmasından sonra belə, ərazi mübahisələrinə, milli münaqişələrə son qoyulmamışdır. Qaçqınlar problemi isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə Birinci Dünya Müharibəsindən və 1918-ci il mart-aprel aylarında Bakı və İrəvan quberniyalarında baş verən milli münaqişələrdən miras kimi qalmışdır.

AXC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskiyə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri haqqında, orada öldürülənlərin ad-familiaları haqqında, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktlardan Paris Sülh konfransında istifadə etmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu faktlardan böyük dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçalarına müraciətində istifadə etmişdir. Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il iyulun 8- dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayəçilik nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdır.

Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda açılan şöbəsi erməni soyqırımından xilas olan 40 min türkü aclıqdan, ölümdən xilas etmişdir. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemlərini həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi. Azərbaycan hökuməti Cıldır və Ağbaba nahiyyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınacaq tapmış

qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün bir neçə diplomatik şəxslər vasitəsilə qızıl pul göndərmişdir.

1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çıxan qaçqınların Azərbaycana yola salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyi 171 vaqon sifariş vermişdir. 1919-cu ildə Yeni-Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalisinin sayı 200 minə çatırdı. 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdir - sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdir. 1918-ci ilədək indiki Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min nəfər müsəlman əhalidən cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdır. Deməli, 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda soyqırma məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin əsas hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır. 1922-ci ilədək indiki Ermənistana- öz tarixi etnik torpaqlarına cəmi 100 min azərbaycanlı qayıda bilmişdir.

1922-ci ilin yayında Ermənistan hökuməti yolxucu xəstəliklərin yayılmasını bəhanə edərək, İran ərazisində sığınacaq tapmış qaçqınların Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqəsindən keçərək Ermənistana qayıtmalarının qarşısını almaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdir. Vedibasər və Zəngibasər qaçqınlarına o şərtlə qayıtmağa icazə vermişdilər ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etməmələri sübuta yetirilmiş olsun. Lakin Ermənistan hökumətinin müqavimətinə və orada hökm sürən aclıq və səfalətə baxmayaraq, artıq 1922-ci ildə 100 min qaçqın doğma yurdlarına qayıtmışdır. Müsəlmanların yaşamış olduqları kəndlərin çoxunda Türkiyədən gəlmiş erməni ailələri yerləşdiklərindən, qayıdan qaçqınlar ya öz yurdlarını yenidən tərk etməyə məcbur olmuş, ya da ermənilərlə birgə yaşamağa məhkum olmuşdurlar. Sonralar 80-dən artıq ermənilərlə qarışıq yaşayış məskənləri beləcə yaranmışdır. 1926-cı ildə Ermənistanda 743573 erməni, 84717 türk siyahıya alınmışdır. 1939-cu ildə isə 1062000 erməni, 130800 türk qeydə alınmışdır. Müqayisədə ermənilər 42,7 faiz, türklər isə 56,8 faiz artmışdır- türklərin yüksək artımı erməniləri narahat edirdi.

1920-ci ildə Zəngəzur və Azərbaycanın bir sıra torpaqları Ermənistan SSR-in ərazisi elan edildi. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar-1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail

oldular. Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyası aparmışlar. Sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. *“Yazıq, məzlum erməni xalqı”*nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi. Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-nin digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilirdi. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzlənmə prosesi baş verir. Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır. Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı.

4.Nəticə

20-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərində bütün Sovet İttifaqında həyata keçirilən kollektivləşmənin ən sərt tədbirləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilirdi. İlk növbədə ata-babadan varlı olanların mal-qarasını əllərindən alıb kolxoz təsərrüfatına qatır, özlərini isə “qolçomaq” damğası ilə Qazaxıstana və Sibirə sürgün edirdilər. 30-cu illərdə Vedibasarın, Zəngibasarın, Qəmərlinin, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi tələf olmuşdur. Sürgün müddəti qurtardıqdan sonra öz evlərinə qayıtmaq istəyən ailələrin əksəriyyətini yaşadıkları rayonun Türkiyə ilə sərhəd olmasını bəhanə edərək Ermənistana buraxmadıqlarından, onlar ya geri qayıtmış, ya da Azərbaycan və Gürcüstanda sıqınacaq tapmışdılar. Hazırda Qazaxıstanda yaşayan soydaşlarımızın əksəriyyətini 30-cu illərdə Ermənistandan sürgün edilmiş ailələrin övladları təşkil edirlər. Keçmiş Sovet İttifaqının hər yerində olduğu kimi, 1936-1937-ci illər repressiyası zamanı Ermənistanda da, ilk növbədə orada yaşayan türk ziyalıları təqiblərə məruz

qalmışdılar. On minlərlə türk həmin illərdə “troyka”nın qərarı ilə həbs edilmiş, onların xeyli hissəsi güllələnmişdir. Ermənistanı əksinqilabçı və antisovet ünsürlərdən təmizləmək adı altında aparılan milli ayrışdırıcılıq siyasəti o həddə çatdırılmışdı ki, respublikada azərbaycanlı kadrlar demək olar ki, qalmamışdır. İş o həddə çatmışdı ki, “parçala, hökm sür” siyasəti yeridən Moskva Ermənistanda azərbaycanlıların diskriminasiyaya məruz qalmasını etiraf etməyə məcbur olmuşdur. 1936-cı ilin noyabr ayında Moskva “Ermənistanda milli azlıqlar arasında aparılan işlərin vəziyyəti” haqqında məsələ müzakirə etmişdir. Qərarla göstərilirdi ki, Ermənistanda milli azlıqlar arasında iş aparın şöbə ləğv edilmişdir. Mərkəzi orqanlar milli azlıqların mədəni və təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etməmişlər. Milli azlıqlar içərisindən mərkəzi aparatlar üçün milli kadrların hazırlanması, milli rayonların azərbaycanlı və kürd kadrları ilə təmin edilməsi və dövlət işlərinin yerlərdə onların dilində aparılması qeyri-kafi vəziyyətdə olduğu qeyd edilirdi. 1937-ci ilin payızında Ermənistanda güclənən repressiyaların dalğasının fonunda azərbaycanlılar daha ağır zərbə almış oldular. Xalq düşmənlərini, trotskiçi-buxarınçı cəsusları ifşa etmək məqsədilə A.Mikoyan, N.Yejov və L.Beriya Ermənistanla gəlmişdilər. Mikoyanın rejissorluğu ilə keçirilən “*təmizlənmə*” prosesində Moskvaya belə məlumat vermişdilər ki, Ermənistanda Araz və yuxarı Arpaçay boylarında yaşayan azərbaycanlılar guya elliklə Türkiyəyə keçmək fikrindədirlər. Ona görə də həmin ilin payızında və 1938-ci ilin yazında Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Eçmiədzin, Noktemberyan və Ağbaba rayonlarının Türkiyə ilə həmsərhəd kəndlərində yaşayan on minlərlə azərbaycanlılar kütləvi surətdə repressiyaya məruz qaldılar, minlərlə ailə sürgün edildi. Ümumiyyətlə, Ermənistanda 30-cu illərdə 50 mindən artıq azərbaycanlılar repressiyaya məruz qalmışdılar.

Bolşeviklər siyasi leksikona “sosializm”, “kommunizm” kimi istilahlarla birgə “repressiya”, “deportasiya” istilahını da daxil etdilər. Sovet İttifaqında sosializm quruculuğu gedişi prosesində təkcə totalitar rejimə müqavimət göstərən müxtəlif qruplar, təşkilatlar, siyasi partiyalar deyil, həmçinin bütöv xalqlar belə amansız təqiblərə məruz qalmış, məhv edilmiş, repressiya və deportasiya olunmuşdur. Bu, dünya tarixində xalqların misli görünməmiş zorla köçürülməsi praktikası idi.

XX əsrin 30-40-cı illərində SSRİ-də 3.226.340 nəfər deportasiya siyasətinə məruz qalmış, yaşadıqları ərazilərdən məcburi qaydada sürgün edilmişdir. Həmin illərdə sovet deportasiya siyasətinə məruz qalmış xalqlar sırasında Azərbaycan türkləri də olmuşlar. Cənubi Azərbaycandan gəlib Azərbaycanda məskunlaşmış cənublu soydaşlarımıza da zorla İrana sürgün edilmişdir. 1937-1938-ci illərdə İrəvan, Cəlaloğlu, Gümrü, Allahverdi və

Ермәнистанın başқа районларından азербайҗанлы әһали “иранлы” ады алтында рәсми шәкилдә өлкә әразисиндән җыарылмышдыр. Азербайҗан түркләри 1934-1941-җи илләрдә Тбилиси әтрафындан да мәҗбүри көҗүрүлмүшдүр-XX әсрин 30-40-җи илләриндә Азербайҗан түркләри совет депортасиә сиәсәтинә мәрүз қалмышдырлар.

ӘДӘБИҢҢАТ

1. Әһмәдов, Ң.Р. (2011). *Qloballaşma və integrasiya-mənəvi dəyərlərin cırlaşması*. Бақы
2. Әһмәдов, Ң.Р. (2011). *Başəriyyət mənəvi süqut әrəfəsindədir*. Бақы
3. Әһмәдов, Ң.Р. (2018). *Başəriyyətin mənəvi durumu fəlsəfənin taleyüklü məsələsidir*. Бақы
4. Ағамәһйева, Ң.Ş. (2017). *Qərbi Azərbaycanla ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər*. Бақы

Армянский вандализм в начале XX века

Камина Мамедова*

Севда Юсифова**

Абстракт. Двадцатый век начался с явного проявления зверств армян в отношении азербайджанских тюрок. Армяне, поселившиеся на Кавказе при помощи христианских покровителей, вскоре приступили к реализации мечты о «Великой Армении» и усилили свою политику по созданию собственного государства на этих землях. В начале века возникли первые серьезные столкновения, спровоцированные царской Россией, которые привели к резне на национальной почве. В течение первых двадцати лет армяне периодически совершали геноцид азербайджанских тюрок и изгнав азербайджанцев с их исконных земель, в то же время сумели армянизировать эти земли. С помощью большевиков армяне создали свою республику за счет азербайджанских земель, устроили кровавую бойню со статусом автономной области внутри Азербайджана и время от времени отрывали от Азербайджана новые территории и депортировали проживающих там азербайджанцев. В течение первых 40 лет века армяне совершали беспрецедентные зверства против азербайджанцев.

Ключевые слова: геноцид, депортация, вандализм, переселение

* Доцент кафедры «Общественные дисциплины» АГУНП; Баку, Азербайджан (ответственный автор)
E-mail: kmamedova1962@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9955-6812>

** Преп. кафедры «Общественные дисциплины» АГУНП; Баку, Азербайджан
E-mail: sevda.yusifova@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2605-9997>

Цитировать статью: Мамедова, К., & Юсифова, С. [2022]. Армянский вандализм в начале XX века. *Журнал «Metafizika»*, 5(3), с.22-42.

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 23.12.2021

Отправлена на доработку: 18.02.2022

Принята для печати: 03.08.2022

Armenian vandalism at the beginning of the 20th century

Kamina Mamedova*

Sevdə Yusifova**

Abstract. The twentieth century began with a clear manifestation of the armenian atrocities against the Azerbaijani Turks - the Armenians who settled in the Caucasus with the help of Christian patrons, soon began to realize the dream of a "Great Armenia" and strengthened their policy of creating their own state on these lands. At the beginning of the century the first serious clashes provoked by Tsarist Russia broke out, and the events led to massacres on national grounds. During the first twenty years the Armenians periodically committed genocide of the Azerbaijani Turks and, having driven the Azerbaijanis from their ancestral lands, at the same time managed to armenianize these lands. With the help of the Bolsheviks the Armenians created their republic at the expense of the Azerbaijani lands, established an autonomous region inside Azerbaijan, and from time to time occupied new territories of Azerbaijan and deported the Azerbaijanis living there. During the first 40 years of the century, the Armenians committed unprecedented atrocities against the Azerbaijanis.

Keywords: genocide, deportation, vandalism, resettlement

REFERENCES

1. Ahmadov, Y.P. (2011). *Globalization and integration- clash of moral values*. Baku. (in Azerbaijani)
2. Ahmadov, Y.P. (2011). *Humanity is on the verge of spiritual collapse*. Baku. (in Azerbaijani)
3. Ahmadov, Y.P. (2018). *The moral condition of mankind is the fateful issue of philosophy*. Baku (in Azerbaijani)
4. Agamaliyeva, V.Sh. (2017). *Atrocities committed by Armenians in Western Azerbaijan*. Baku. (in Azerbaijani)

* Associate Professor at the Faculty of Social Sciences, ASOIU; Baku, Azerbaijan (corresponding author)
E-mail: kmamedova1962@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9955-6812>

** Senior lecturer at the Faculty of Social Sciences, ASOIU; Baku Azerbaijan
E-mail: sevd.yusifova@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2605-9997>

To cite this article: Mamedova, K., & Yusifova, S. [2022]. Armenian vandalism at the beginning of the 20th century. "Metafizika" journal, 5(3), pp.22-42.

Article history:
Received: 23.12.2021
Accepted: 03.08.2022